

ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТУ ГРІХ У „КОБЗАРІ” Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Здійснено спробу аналізу особливостей мовного вираження концепту ГРІХ у поетичній спадщині Т. Шевченка, творчість якого стала фундаментальним каменем у розвитку літературної мови, а також важливим засобом передачі національно-культурної інформації та національно-духовного коду.

Ключові слова: *концепт, семантика, лексема, мовне вираження, опозиція, гріх.*

Мовотворчість Т. Шевченка вже тривалий час є об'єктом зацікавлення мовознавців, невичерпним джерелом матеріалу для досліджень у різних галузях мовознавчої науки, що безсумнівно доводить геніальність видатного українця, цінність його творчої спадщини, яка ввібрала у себе національно-специфічні риси українського мовно-ментального простору саме з погляду лінгвістичного аналізу. Нам імпонує думка А. Поповського, який, даючи високу оцінку мовотворчості поета, зауважує, зокрема, таке: „Кобзар добирає з живої народної мови те, що найбільше відповідало його духовному еству, всебічному відтворенню в художній формі життя українського народу і в багатьох моментах життя інших народів. Мовні засоби Шевченко збагатив новою лексикою, спільною для української мови в широкому, не обмеженому тим чи тим діалектом, ужитку, значно розширив словниковий запас і його семантичний потенціал у становленні й подальшому розвитку нової української літературної мови” [7, с. 7]. Саме такий синтез мовних засобів робить мову творів Т. Шевченка особливо цінною для її вивчення та аналізу з позицій лінгвоконцептології. Адже мова не обмежена діалектним наповненням, але така, що увібрала у себе риси живої народної мови, відшліфованої, відточеної думкою та пером Великого Майстра Слова, є найповнішим відображенням мовно-концептуальної картини світу українців того періоду.

Художній концепт – це структура когнітивного рівня мовної особистості, репрезентована мовними одиницями, засобами художньої образності, яка відображає художньо-образне світосприйняття та має лінгвокультурну специфіку і тому, поєднавши у своїй структурі загальний та індивідуально-авторський компоненти, є важливим елементом ментальної бази ідіостилу письменника, яка, у свою чергу, відображає цілу епоху життя народу та є визначальною у розумінні та моделюванні духовного та культурного кодів нації. На сьогодні існує ціла низка досліджень, присвячених вивченню концептів у поетичних текстах Т. Шевченка (концепт ЧАС – Ю. Дем'янова, кон-

цепт ВОЛЯ – Л. Фатєєва, концепт УКРАЇНА – Е. Боєва, концепт ДОЛЯ – Л. Масенко, концепт ВІТЕР – І. Литвин).

Не менш важливим є вивчення особливостей мовного вираження концепту ГРІХ у поетичних текстах Т. Шевченка. Концепт ГРІХ є одним із сакральних концептів української мовно-концептуальної картини світу. В останні десятиліття мовознавці все частіше звертаються у своїх дослідженнях саме до аналізу мовного вираження сфери сакрального. Слушним видається нам міркування М. Скаб, яка вважає, що вивчення цієї сфери дозволить не лише з'ясувати певні закономірності концептуалізації та категоризації дійсності у мові, а й виявити деякі загальні закономірності розвитку та функціонування людського суспільства взагалі [9, с. 13]. А оскільки концепти існують не ізольовано, а взаємодіють між собою, що на мовному рівні виявляється у сполучуваності лексем, які їх вербалізують, то вивчення особливостей мовного вираження концепту ГРІХ дозволить виявити певний пласт інформації, властивий сфері сакрального, та особливості мовного кодування цієї інформації.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики у процесі дослідження особливостей вербалізації концептів застосовують значну кількість методів та прийомів наукового пізнання. Т. Вільчинська у цьому контексті посилається на особливу структуру концепту: „з огляду на складну „шарувату” структуру концепту, науковці почали схилитись до того, що його вивчення передбачає застосування сукупності декількох методів, точніше, методик” [2, с. 90]. Ми погоджуємось із таким твердженням, адже, справді, складна структура концепту вимагає різноманітних підходів до з'ясування його змістового наповнення. На трактування концепту накладаються філософські, етнічні, міфологічні, релігійні, психологічні й інші позамовні чинники, що, зрештою, визначають його комплексний характер; сукупність цих ознак тією чи тією мірою відбивається в художньому дискурсі, що може додавати до розуміння концепту нові показники смислу, конотативні відтінки, пов'язані, зокрема, з невичерпністю асоціацій, градацією оцінювання тощо. Неабиякого значення набуває у зв'язку з цим пошук шляхів і засобів вираження концептуального значення в дискурсивному аналізі. Виявлення додаткових конотацій, очевидно, має виходити з лексикографічного тлумачення слова-поняття [5, с. 14]. Так, В. Кононенко, характеризуючи дослідження концепту в художньому дискурсі, основним принципом і прийомом дискурсивного аналізу вважає поглиблене „вчитування” у худож-

ній текст, знаходження в ньому тих часом недостатньо помітних, а в сутності своїй визначальних показників смислу [5, с. 19].

Концепт ГРІХ у мові об'єктивує лексема *гріх*. Словник української мови в 11-ти томах пропонує таке визначення лексеми „гріх”: 1. *рел.* Порушення релігійно-моральних догм, настанов і т. ін. 2. Помилка, непорядний вчинок; якась хиба, помилка, недогляд. 3. *у знач. присудк. сл.* Непорядно, недобре; недозволено [10, с. 198]. Судячи із словникової дефініції, у семантиці лексеми-назви досліджуваного концепту є сакральний елемент (тлумачення 1) та мирський (тлумачення 2, 3.). Поетичне слово Т. Шевченка теж виявляє ці два пласти у семантиці лексеми-номену і, відповідно, у структурі концепту: *Спочивайте, діти, / Та благайте, просіть Бога, / Нехай на сім світі / Мене за вас покарає, / За гріх сей великий* [12, с. 159]; *Покарав / Його Господь за гріх великий / Не смертію! – він буде жити / І сатаною-чоловіком / Він буде по світу ходити* [12, с. 426]. Означення *великий* характеризує міру вияву гріха та передбачає поляризацію ознаки величини, адже антонімічною парою до прикметника *великий* є прикметник *малий*, таким чином сполучуваність з цими прикметниками певною мірою поляризує і семантику іменника *гріх*. Очевидно, що гріх може бути як значною провинною, так і незначною помилкою. Проте текстовий матеріал не містить контекстів, які б відображали таку сполучуваність. Крім того, у другому поетичному контексті розгортається закодований поетом сюжет, який побутує в українському фольклорі, а також у світовій культурній спадщині. Сатана-чоловік, який покараний тим, що буде ходити по світу, – це образ Марка Проклятого або Марка Пекельного (в українському фольклорі) чи образ Агасфера, Вічного Жида (світовий мотив).

Лексема *гріх* виявляє у Кобзарі Т. Шевченка здатність сполучатись не лише з прикметниками, а й з дієсловами: *Той молиться, сповідає / Гріхи перед братом / Уже вбитим* [12, с. 141]; *Во ім'я Господа Христа, / За нас розп'ятого на дереві, / І всіх апостолів святих. / Петра і Павла особливе, / Ми розгрішаємо гріхи / Святою буллою сією / Рабині Божій* [12, с. 258]. У другому уривку згадується свята булла – папський документ, який має особливе значення і стосується проблем віри, релігії, моралі (пояснення наше. – А. С.). Ця словосполука актуалізує інший інформаційний пласт, який виявляє у структурі концепту ГРІХ уже не стільки сакральне та профанне (мирське) світобачення, а різні релігійні доктрини: католицизм та православ'я. Наступний уривок відображає негативне, навіть вороже ставлення до Католиків: *Та проклята католичка, / Що вас породила! / Чом вона вас до схід сонця / Була не ВТО-*

пила? / Менше б гріха: ви б умерли / Не Католиками [12, с. 135]. Прислівник *менше* не лише протиставляє гріх за ознакою величини, а й підсилює експресію висловлення *ви б умерли не Католиками*, що є мовним виявом поляризації у тодішньому суспільстві католиків та православних як грішних та праведних.

Експресивну функцію виконує і словополука *купалося в гріхах*: *Мені здається, я не знаю, / А люде справді не вмирають, / А перелізе ще живе / В свиню абощо, та й живе, / Купається собі в калюжі, / Мов перш **купалося в гріхах*** [12, с. 519]. Тут спостерігаємо трансформацію фразеологізму – заміну його компонента. Таким чином фразеологізм *купатися в розкошах* у Т. Шевченка набуває нового іронічного звучання завдяки заміні лексеми *розкоші* на лексему *гріх*. Поезії збірки містять чималу кількість протиставлень, що засвідчують неізолюваність концепту ГРІХ, тому що ілюструють лексичну сполучуваність, яка є джерелом нових смислових зв'язків: *Родилась на світ жити, любить, / Сіять Господнею красою, / **Витать над грішними святою** / І всякому добро творить* [12, с. 377]: протиставлення *грішні* – *свята*; крім того, дієслово *витать* вказує на шанобливе ставлення до святих та до праведних людей, виявляючи моральні устави та ціннісні суспільні орієнтири. *А лукавих, нечестивих / І слід пропадає, / Як той попіл, над землею / Вітер розмахає. / **І не встануть з праведними** / Злії з домовини. / **Діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть*** [12, с. 324] – тут протиставляються лексеми *праведні* – *злі* та *добрі* – *злі*. Загалом, у мові характерними є протиставлення *грішний* – *праведний*, *праведний* – *неправедний*, а зафіксоване у тексті є власне авторським. Що ж до другої опозитивної пари, то вона є антонімічною парою, яка у висловленні підсилена дієсловами *оновляться* та *загинуть*, що дає підстави вважати їх контекстуальними синонімами. Крім того, таке протиставлення дає підстави для встановлення зв'язків між бінарними концептами ДОБРО, ЗЛО та концептом ГРІХ. Цікавим та вартим уваги з точки зору концептуального аналізу є наступний уривок, у якому душі протиставлені людям. Варто зазначити, що дослідження концепту ДУША в українському мовознавстві здійснила М. Скаб, яка стверджує, що концептуальною домінантою, що формує центральну зону концепту, виступає його сакральна частина. Постаючи базовим компонентом міфолого-релігійної свідомості, вона експлікує ознаки сакральності, магічний, обрядовий і ритуальний характер концептуалізації, служить етнокультурним ціннісним еталоном, символізуючи головні аспекти духовності, божественного, людської долі і життя загалом [9, с. 474-475]. У Т. Шевченка читаємо: *Як сніг три*

пташечки летіли / Через Суботове і сіли / На похиленному хресті / На старій церкві. – Бог простить. / Ми тепер душі, а не люди [12, с. 282], тобто в уявленні українців матеріальний (люди) та нематеріальний (душі) світи протиставлені. Хоча душа не завжди є святою: *...ой полетить, гайворони, / Мої сизокрилі, / До батечка та скажіте, / Щоб службу служили / Та за мою грішну душу / Псалтир прочитали* [12, с. 456]; *Хто без тебе грішну душу / Поминати буде?* [12, с. 70] – тут для лексеми *душа* властивою є сполучуваність з прикметником *грішний*, що вказує не лише на те, що душа може бути як святою, так і грішною, а дає змогу говорити про взаємозв'язок між концептами ГРІХ та ДУША, оскільки названі лексеми хоч і виступають різними частинами мови (прикметником та іменником), проте є мовними об'єктивами цих концептів, а сполучуваність лексем експлікує спорідненість концептів, адже і концепт ДУША, і концепт ГРІХ є компонентами сфери сакрального.

Як бачимо, концепт ГРІХ як важливий елемент світобачення українців експлікований засобами мови у поезіях Т. Шевченка. Перспективним та цікавим вважаємо подальше дослідження мовотворчості поета на предмет моделювання концептуальної сітки його поетичної спадщини для визначення особливостей мовної об'єктивації морально-культурного коду нації тієї епохи, у яку жив і творив Великий Кобзар.

Література

1. Вдовиченко Н. В. Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня філол. наук : спец. : 10.02.01 „Українська мова“ / Н. В. Вдовиченко. – Одеса, 2015. – 20 с.
2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст.: монографія / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.
3. Гуляк А. Віддзеркалення релігійного світогляду Тараса Шевченка у художній системі „Кобзаря” [Електронний ресурс] / А. Гуляк // Шевченко-

- знавчі студії : зб. наук. пр. – Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – 2015. – Вип. 18. – С. 31 – 41. – Режим доступу : <http://philology.knu.ua/files/2015/sh-s-18.pdf>
4. Данильченко О. Мотив гріха у творчості Траса Шевченка : державницький аспект [Електронний ресурс] / О. Данильченко // Шевченкознавчі студії : Зб. наук. пр. – Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – 2015. – Вип. 18. – С. 169 – 179. – Режим доступу : <http://philology.knu.ua/files/2015/sh-s-18.pdf>
5. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу: монографія / В. І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
6. Литвин І. М. Мовна репрезентація концепту ВІТЕР у поезії Т. Г. Шевченка / І. М. Литвин // Мовознавчий вісник : зб. наук. ст. – Черкаси, 2014. – Вип. 18. – С. 41 – 45. – Режим доступу : http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/movozn_visnuk_18.pdf
7. Поповський А. М. Слово *доля* в поезії Т. Г. Шевченка / А. М. Поповський // Мовознавчий вісник: зб. наук. ст. – МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – 2014. – Вип. 18. – С. 6 – 18. – Режим доступу : http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/movozn_visnuk_18.pdf
8. Радзівська Т. В. Сценарний та оцінний компоненти концептів етичної сфери (на прикладі концепту ГРІХ) / Т. В. Радзівська // Лінгвістичні студії : зб. ст. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 141 – 153.
9. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / редкол. І. К. Білодід (голова) [та ін.] – К. : Наукова думка, 1970-1980.
11. Толстая С. М. Грех в свете славянской мифологии / С. М. Толстая // Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции. – М., 2000. – С. 9 – 43.
12. Шевченко Т. Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка / Т. Г. Шевченко. – Х. : Книжковий Клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2009. – 720 с.

Осуществлена попытка анализа особенностей языкового отображения концепта ГРЕХ в поэтическом наследии Т. Шевченко, творчество которого является фундаментальным камнем в развитии литературного языка, а также важным средством передачи национально-культурной информации и национально-духовного кода.

Ключевые слова: *концепт, семантика, лексема, языковое отображение, оппозиция, грех.*

The article is an attempt to analyse the features of linguistic expression of the concept SIN in Taras Shevchenko's poetry which creativity is the fundamental stone in the development of the literature language, an important means of conveying the national cultural information and national and spiritual code also.

Key words: *concept, semantics, lexeme, linguistic expression, opposition, sin.*